

Віктор МАЛАХОВ

ВАСИЛЬ ГРОССМАН: ПРАВДА ГІРКОТИ

Передусім – два вступних зауваження.

По-перше, безпосереднім предметом наших міркувань буде текст повісті В. Гроссмана «Все течет».

По-друге, єдино можливим способом думати і вести мову про творчість Гроссмана для мене є внутрішній діалог з ним. На такий діалог налаштовує саме слово автора, що втілює сувору розправу з самим собою, своїми захопленнями, слабкостями й провинами. Слово Гроссмана я сприймаю як один із голосів власної совісті, якому маю відповідати. Наголошую – як один з її голосів.

Слова «горечь», «горькая судьба» подибуємо в тексті Гроссмана у принципово важливих місцях; немає сумніву, що йдеться в повісті загалом про дуже гіркі речі. Питання, на якому я в даному зв'язку хотів би зосередитися – це питання про співвідношення гіркої правди і правди гіркоти; гадаю, що для сучасного розуміння Гроссмана це питання – одне з принципових.

Передовсім – віддамо належне тій гіркій правді, яку не побоявся висловити письменник, мужності його творчого вчинку, його прозорливості, його трагічній долі. Нині, через 45 років, ми можемо оцінити, наскільки глибоко осягнув Василь Гроссман страшну трагедію реального комунізму, трагедію, яка для пострадянського простору не завершилася й досі. Можемо водночас і дискутувати щодо меж гроссманівської гіркої правди: правда не боїться відвертих розмов. Присутня у Гроссмана, однак, і правда гіркоти: усвідомлення, чи, радше, відчуття того, що в самій гіркоті, в самому болю життя є своя непроминальна правда, що досвід гіркоти реально наближує нас до якоїсь посутньої основи людського буття загалом. Я виходжу з припущення, що принаймні в деяких аспектах цей індикатор гіркоти виявляється релевантним для сучасного розуміння творчості Гроссмана, сучасної розмови з ним.

Немає сенсу говорити про те, наскільки зануреним у гіркоту був кінець життя самого письменника. Немовби передчуваючи власну кончину, він у повісті, завершеній за рік до смерті, «примушує» вмерти від раку її світлу героїню: історіософські міркування про радянську державу і радянську долю вкладаються автором у свідомість скаліченої цією долею людини, яка єдино лише завдяки Ганні Сергіївні, що оце вмирає в лікарні, звідала на цій землі своє миттєве, крихке щастя. Гіркота невідворотної розлуки, розлуки назавжди, розлуки, що детермінує самі людські зустрічі – екзистенційне тло, важливе для розуміння цього твору в цілому.

Без присмаку цієї гіркоти Гроссман, гадаю, був би надто легким і «зручним» автором для зовнішнього, поверхово-публіцистичного сприйняття: ось, мовляв, рішучий критик радянського режиму, що не боявся назвати чорне чорним і молився на ідеал свободи! Справа, однак, у тональності гроссманівської оповіді. Скільки разів про злочини сталінізму та їхніх виконавців, про вигодовані і спотворені ними людські душі мовилося з холодною ненавистю, з відстороненим сарказмом, як про щось «не своє», щось, що можна просто засудити й відкинути. Погляд Гроссмана, тональність гроссманівського слова інші – проникливо скорботні, гіркі. Ця гіркота має два неунікні джерела, або, якщо завгодно, два вияви. По-перше – тривожну свідомість власної, особистої причетності до того, що доводиться визнати ганебним злочином, власної співвідповідальності за те, що відбулося. Йдеться про те, що значно пізніше, вже за горбачівських часів, Андрій Вознесенський назвав – аж занадто красиво – «аксиомой самоиска». Гроссман принципово відмовляє людській особистості в праві ховатися за широку спину злочинної держави: відповідальність лягає і на неї, й сягає ще далі – аж до глибин народної долі, поступливої і рабської народної душі.... По-друге, однак, гіркота – неспростовна ознака зрадженого, але при цьому реального у своїй основі сподівання. Погляд Гроссмана – погляд ізсередини, погляд людини, що в цій країні зросла, вірила в її обітниці, звідала її тяжіння, її ентузіазм. Людини, яка очікувала від своєї країни кращого, щонайкращого. І ось – морок, сором і біль. Звідси – гіркота, супутник зрадженої надії.

Є юридична категорія поразення в правах, добре відома, до речі, мешканцям колишнього СРСР. Гіркота, якою віє від сторінок гроссманівського тексту, захоче в собі своєрідне *пораження в бутті*: як жити, як бути на одній землі з таборами і катівнями, дослухаючись

до виття збожеволілих сіл, що вмирають від голоду (див.: *Гроссман В.С. Все течет.* – С. 484–485¹), несучи хрест і власної відповідальності за долю своїх ближніх, за свою країну та її страдницький шлях?

У численних епізодах аналізованого та й інших своїх творів Гроссман підводить нас до межі, яку, за традицією філософського слововжитку, можна позначити як межу онтології та етики. І в артикуляції цієї межі виявляється напрочуд близьким до одного з видатних філософів II пол. XX ст., свого, до речі, вдумливого читача – Е. Левінаса.

У розвідці більшого обсягу безперечно варто було б звернути увагу на такі нетривіальні риси подібності між художньо-публіцистичним світом Василя Гроссмана та філософським світом Еманюеля Левінаса, як акцентування власне людськості людини (навіть за рахунок повноти її стосунків з навколишнім природним світом), аскетизм в естетиці тощо; знаменним чином Гроссман майже дослівно збігається з Левінасом у своїй «формулі» любові: «...любовь есть доброта» (С. 472)².

Принциповим для нинішнього розгляду є, однак, те, що зазначену межу онтології й етики Гроссман, так само як і Левінас, утверджує в зоні основоположного людського вибору – «або-або» – між «своїм» та «іншим», між самоутвердженням у світі, сповненням насолод, досягнень, спокус і шляхетних вчинків – і каяттям, постанням перед безжальним судом совісті, залученням до протибуття, де виють голодні села, де замордовані діти втрачають людську подобу, протибуття, де існувати у звичний спосіб уже не можна, але можна залишитися людиною. Вибір застається за тим, хто здатен його зробити. Так, благополучний радянський учений Микола Андрійович, один з головних персонажів повісті, зустрівши двоюрідного брата, що повернувся після тридцятирічної неволі, все вагається між бажанням впасти перед ним на коліна (С.415) – і прагненням відстояти своє право пишатися собою, своїм успіхом, своєю батьківщиною, своїм світом. Зрештою, він обирає останнє – і цей вибір стає свідомим, коли брат ставить йому просте запитання: «Скажи-ка, ты-то подписал письмо, осуждающее врачей-убийц?» (Там само).

Саме це запитання і проводить у даному разі остаточну межу між онтологією та етикою – як у Левінаса таку межу окреслює відоме біблійне питання: «Каїне, де брат твій Авель?»

Передбачається, що такий вибір може бути й іншим.

...Є в повісті В. Гроссмана дивовижний епізод – дотичний до основної розповіді есей про стукачів і донощиків. Деякі міркування письменника, який постає в цьому епізоді як соціальний психолог і тонкий моральний суддя, ще й сьогодні здатні вразити читача своєю вистражданою точністю. Зокрема, мовиться про те, що у стукачах і донощиках «самое страшное то хорошее, что есть в них, самое печальное то, что они полны достоинств, добродетели.

Они любящие, ласковые сыновья, отцы, мужья... На подвиги добра, труда способны они.

Они любят науку, великую русскую литературу, прекрасную музыку, смело и умно некоторые из них судят о самих сложных явлениях современной философии, искусства...

А какие среди них встречаются преданные, добрые друзья!...

...Какие среди них терпеливые, отважные солдаты, они делились с товарищем последним сухарем, шепоткой махорки, они выносили на руках из боя истекающего кровью бойца!» (С. 437).

І так далі – перелік стукачівських чеснот триває...

Він і справді страшний, цей перелік – по суті, в ньому відкинутим, болісно спростованим виявляється (або може виявитися) все те, чим радянська людина звикла пишатися, те, в чому вона знаходила втіху й розраду у своєму небагатому на радість житті.

Все знецінює факт доносу – а він, либонь, був. Принаймні, міг бути. Чи справді таким припущенням знецінюється все?

Прощу зрозуміти: я аж ніяк не симпатизую донощикам. Я належу до тих, хто їх зневажав. Але ж до накресленої Гроссманом опозиції можна потрапити і за іншою ознакою: скажімо, підписував ти щось або ні? Протестував або ні? Чому не протестував? Чи справді прийняття, нехай вимушене, нехай мимовільне, законів світу несвободи знецінює все?

За логікою, наміченою Гроссманом у повісті «Все течет», за логікою Левінаса виявляється зрештою саме так. У світі, обплутаному дротом концтаборів, у світі, де виють голодні села, де «зацьковані до цькування» Інші (Е. Левінас) потребують нашої допомоги – не може бути виправданим наше власне місце під Сонцем, не може бути незатягарених насолод, почуттів, досягнень, цінностей. «А ти, з твоїми ідеалами, – чи ти підписував такого ось листа? Чи ти посилався на такого ось лиходія?»

Табір, за Гроссманом, може підпорядкувати собі світ. Світ не може засвоїти табору – і залишитися при цьому світом людини.

Але є й інший бік справи, інший голос совісті, і я хотів би спробувати чітко його артикулювати. Йдеться не про відмову визнати свої провини, свою відповідальність. Так, ми винні – самі по собі, за своїх ближніх і за тодішню свою країну. Йдеться про позитивний ціннісний досвід, наявний у тодішньому радянському житті, досвід, на якому будувалися любов до батьківщини, самовідданість, зв'язок поколінь. Зраджувати його означало б для нас зраджувати наших батьків і щось посутнє в самих собі, означало б чинити моральну підлоту. Саме існування цього досвіду, цього витокового світла і робить такими гіркими для людей, що пізнали його зсередини, неминучі констатації злочинності радянського режиму, радянського устрою життя і усього, на чому вони трималися. Правда цієї гіркоти зрештою і дається взнаки у Гроссмана.

Те саме стосується й історіософських міркувань письменника про долю Росії – міркувань, для яких поняття «душі» є аж ніяк не випадковим, адже йдеться про цілісне сприйняття життя ізсередини наданої історією долі. Про ці міркування теж, напевно, можна сказати, що в них втілюється не лише гірка правда про Батьківщину – на мій погляд, правда однобічна, часткова, – а й правда гроссманівської гіркоти, правда «горечи русской дороги» (С. 523).

Зв'язок того й іншого є аж надто прозорим. Попри неминуче визнання фатальної ролі, яку відіграла й відіграє в російській історії і долі тисячолітня кріпосна несвобода, чи можемо ми зводити до неї єдиної «мистику» і «кротость русской души», і всі інші, перелічені письменником якості російської вдачі (див.: С. 523–524)? Чи не відчувається в усіх цих міркуваннях і певний гіркий виклик, виклик болю, зрадженого сподівання?

Можливо, в пошуках більш гармонійного, примирливого і, зрештою, більш людяного погляду на трагічний досвід ХХ – хто зна, чи й справді вже минулого – століття, нам кінець кінцем варто було б дещо відійти від філософськи окресленої Левінасом і де-факто наявної у гроссманівській повісті «Все течет» опозиції онтології й етики і, нарешті, всерйоз сприйняти розуміння людини як не лише фізично, а й *морально вразливої* істоти, яка, проте, на кожному з етапів свого існування має власне неповторне ставлення до Абсолюту й сполучена з іншими подібними істотами всюдисущими, простягнутими понад будь-якими бар'єрами зв'язками *співпричетності*? (Поняття, якого уникає Левінас, і художнього опрацювання позитив-

ного аспекту якого я не знаходжу у «Все течет»). І світ загалом постав би тоді перед нами дійсно як ціннісний мультиверсум, в якому є несумісні одна з одною ланки і галузі, але який, попри це, у кожній своїй складовій заховає живу присутність людини, її невпинну і нескінченну розмову з Богом.

Наостанок киньмо ще один погляд на порушену проблематику. Докладно, не залишаючи осторонь деталей, описуючи в епізоді, що вже згадувався, всілякі різновиди стукачів, Гроссман раз у раз застерігає читача – можна гадати, що й самого себе: «И все же задержим поднятый для удара кулак!» (С. 433) – і провадить далі свій ретельний опис. Враховуючи сказане вище про можливість залучення до стукачівського виміру буття необмежених обширів ціннісного досвіду мешканців радянського простору, незайвим видається питання про характер морального забезпечення такого способу зображення життєвого світу людини і людського досвіду – під занесеним для удару, але затриманим у своєму русі кулаком.

Гнів? Але гнів не вдається до докладних описів. Нелюбов? «Доносчики и стукачи полны добродетели, отпустите их по домам, но до чего мерзки они: мерзки со всеми своими добродетелями, со всем отпущением грехов...» (С. 437–438).

Що сказати про морально-етичний аспект гроссманівського опису Леніна? Чи в ньому домінує ненависть? Ненависть саме «не бачить» (нена-видіти), а Гроссман ретельно, неквапливо вдивляється в обличчя, дрібні побутові риси Ілліча, аналізує його суперечливу вдачу... Нелюбов?

Зрештою, якщо, знаючи Росію і російську самосвідомість так, як їх знав Гроссман, сказати, що найсвятіше, що було в Росії, це її *свобода* (див.: С. 513) – при тому, що кількома сторінками пізніше йдеться про «заносную идею свободы» (С. 517) – чи не є це, бодай мінімальний, крок на шляху нелюбові до Росії з виплеканим нею впродовж століть уявленням про *власні* святині? Ні, ні, крий Боже, не ненависті, саме нелюбові?

Термін «нелюбов» я тут живаю, не маючи на увазі негативних оцінок, які зазвичай його супроводжують. Любов у своєму морально-естетичному сенсі не може бути обов'язком. До того ж, її протилежність сама по собі не є суто негативною характеристикою, простим запереченням любові: вона у свій спосіб спонукає до уважного, вибагливого, ревного ставлення до свого предмета. Згадаймо з записників Ф.М. Достоевського:

«Люблю тебе, Петра твореньє.

Виноват, не люблю его»,³ –

і його ж докладні, насичені художністю оповіді про Петербург та петербурзьке життя.

М.М. Бахтін свого часу говорив про роль любові в естетичному сприйнятті і художній творчості: «В образе (даже самом отрицательном) всегда есть момент положительный (любви-любования)»⁴. Блюзнірством було б гадати, що Гроссман міг не любити свою Батьківщину, а щонайперше – конкретних живих людей, любов і жаль до яких і надихала його творчість. Нелюбов у письменника – якщо говорити про неї, а як не сказати, маючи на увазі ті страшні речі, що виявилися предметом його художнього осмислення, – зростала у серці любові й великого жалю як неминучий жест опору силі зла з його світовими масштабами. Такий жест, що його можна спостерігати і в інших видатних митців ХХ ст., має власне креативне значення: якоюсь мірою він розширює внутрішній простір самої творчої любові (шляхом її само-дистанціювання, «затримки»), формує її нові виміри. Але попри це він може виявитися несумісним із життям.

Може, зовні це виглядає парадоксом, але тодішня країна, з усією своєю несвободою, здемонізованою владою, таборами і злочинами проти людяності все ж таки мала в собі щось, здатне викликати любов, любов самозреченню і надихаючу. Це нам засвідчує і мистецтво тієї доби; крах цієї любові породив у тих, хто був здатен до неї, відчуття нестерпної гіркоти – гіркоти, смак якої вже забувається нинішнім пострадянським поколінням.

Зовсім не парадокс, що дуже важко полюбити наш нинішній світ – та він здебільшого цього й не вимагає, в ньому доводять свою ефективність інші спонуки. Зло і страждання теж набувають у ньому нових, більш розмитих, не таких наочних, проте не менш фатальних форм вияву: незворотньо, назавжди втрачаються багатства й різноманіття природного довкілля, тліють під спудом, раз у раз вибиваючись на поверхню, нерозв'язні суперечності цивілізаційного розвитку, сама онтологія нашого повсякденного існування набуває якогось підлаштованого характеру, сама людяність людини опиняється під загрозою. Може, гіркота, з якою ми думаємо про це сьогодні, наша нездатність примиритися з усім цим теж захоче в собі якась внутрішнє світло, якусь обіцянку?

ПРИМІТКИ:

¹ Гроссман В.С. Все течет // Гроссман В.С. Избранное: В городе Бердичеве. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 484–485. Тут і далі повість «Все течет» цитується в тексті за даним виданням.

² Пор.: Левинас Э. Тотальность и Бесконечное // Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное. – М.: СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 253.

³ Достоевский Ф.М. Записи литературно-критического и публицистического характера из записной тетради 1880–1881 гг. // Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч.: В 30 т. - Т. 27. – Наука, ЛО, 1984. – С. 62.

⁴ Бахтин М.М. Из записей 1970–1971 годов // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 360.